Ганна НОВІК

АКТУАЛІЗАЦЫЯ ЎСТАНОЎКІ НА ШЧЫРАСЦЬ

Колькі слоў пра беларускія мемуары і non-fiction

Пачатак мемуаратворчасці на беларускіх землях прыпадае на XVII стагоддзе — час распаду феадальных адносін і павелічэння колькасці міжусобіц сярод шляхты. Тагачаснае грамадскае жыццё адметнае абвастрэннем ідэалагічнай барацьбы, якую мясцовае насельніцтва было вымушана весці супраць нацыянальна-рэлігійнага прымусу, справакаванага прыняццем у 1596 годзе Брэсцкай уніі. Адпаведна пераважная большасць літаратурных твораў прысвячалася пераасэнсаванню ваенных падзей і насіла палемічны характар. Як адзначае М. Улашчык, аўтарамі XVII стагоддзя з'яўлялася сярэдняя шляхта, прычым, «уся яна пісала на польскай, радзей — на лацінскай мове, значная частка гэтых мемуараў апісвае падзеі, што адбываліся за межамі Беларусі, у прыватнасці шмат пра Расію» [1, с. 6]. Першымі ўспамінамі, напісанымі на беларускай мове, можна лічыць (нягледзячы на абазначаны ў назве жанр) «Дзённік» навагрудскага падсудка Фёдара Еўлашоўскага. Мастацка-кампазіцыйную аснову твора складаюць кароткія аповеды пра падзеі, што адбываліся ў Вялікім Княстве Літоўскім з 1566 да 1604 года. Яны падаюцца ў строгай храналагічнай паслядоўнасці, нагадваючы формай летапіс, аднак фактычна з'яўляюцца ўспамінамі, створанымі за два гады да смерці аўтара і адрасаванымі непасрэдна яго сынам. Галоўная адметнасць мемуараў — аўтабіяграфічнасць, паколькі Еўлашоўскі запісвае пераважна звесткі пра ўласнае жыццё і асабістыя перажыванні. Аўтар уводзіць у твор элементы містыкі, занатоўваючы з'явы, што знаходзяцца за межамі рэальнасці: «<…> обачилэм юж на свитаню в ызбе огнистого чловека, до кторего кгдым се порвал, он тэж до мне выстэмповал и, зшедшисе срод избы, порвалэм з запаля ноже и ударилэм нань <…>» [2, с. 34]. Падобныя фрагменты сведчаць пра здольнасць аўтара да літаратурнага вымыслу і ў некаторай ступені кампенсуюць лаканічнасць апісання іншых эпізодаў. Акрамя лапідарнасці ў пабудове сказаў, у стылі «Дзённіка» заўважаецца ўплыў польскай мовы. Так, большасць слоў тут з'яўляецца кірылічнай транслітэрацыяй, некалькі відазмененай паводле ўзору старабеларускай мовы.

Больш «беларускім» у моўным плане з'яўляецца «Дыярыуш» Афанасія Філіповіча, напісаны ў 1646 годзе ў Кіева-Пячорскім манастыры. Гэты твор — паліжанравы, бо ўтрымлівае ў сваёй структуры рысы падарожных нататак, тлумачальных запісак, успамінаў, дзённіка, прамовы, верша і песень, складзеных у турме, спалучаных у дзесяці асобных творах, звязаных між сабой устаўкамі. У «Дыярыушы» пісьменнік імкнецца перадаць шырокую панараму тагачаснага грамадска-рэлігійнага жыцця, якое ў тэксце прэваліруе над апісаннямі рэфлексій аўтара. У адрозненне ад «Дзённіка» Еўлашоўскага, «Дыярыуш» Філіповіча прызначаны не толькі нашчадкам, але і канкрэтнаму адрасату — мітрапаліту Магіле. Такая акалічнасць падкрэслівае адыход аўтара ад аўтабіяграфізму ў творы на карысць палемічнай публіцыстыкі, што спрыяе павышэнню яго грамадскай значнасці.

У XVIII стагоддзі мемуары па-ранейшаму ствараюцца на польскай і лацінскай мовах і прысвячаюцца апісанню становішча мірнага часу. Тым не менш, шмат увагі надаецца барацьбе магнатаў між сабой, а таксама падзеям, якія адбываліся падчас соймаў і соймікаў. Гэтаксама ў цэнтры ўвагі знаходзяцца разнастайныя вандроўкі, паколькі эпоха Асветніцтва стымулявала цікавасць да геаграфіі, гісторыі і аповедаў пра чалавечы лёс. Аднак такія прыклады мемуаратворчасці рэдка траплялі ў друк, бо прызначаліся для ўнутрысямейнага карыстання. Адзін з нешматлікіх прыкладаў, які

дайшоў да масавага чытача, — польскамоўныя ўспаміны «Авантуры майго жыцця» (1760) лекаркі наваградскага паходжання Саламеі Пільштыновай. Сярод асноўных адметнасцей гэтага твора — спалучэнне дакументальна-аўтабіяграфічнага і мастацка-наратыўнага пачаткаў, насычанасць тэксту вялікай колькасцю падзей, скрупулёзнае апісанне звычаяў іншых краін.

Інтэнцыя на мастацкую апрацоўку выпадкаў з прыватнага жыцця творцаў характэрна і нешматлікім беларускамоўным успамінам XIX стагоддзя. Сярод іх — «Мемуары» паэта і перакладчыка Альгерда Абуховіча, напісаныя ў 1894 годзе ў Слуцку. Твор складаецца з дванаццаці фрагментаў, кожны з якіх уяўляе сабой своеасаблівую празаічную мініяцюру. Такая кампазіцыя дае падставу сцвярджаць, што Абуховіч звяртаўся да свайго рукапісу нерэгулярна. У фрагментах успамінаў адлюстраваны вобразы родных і блізкіх пісьменніку асоб, адмоўныя рысы тагачаснага патрыярхальнага ладу, спецыфіка асобных хрысціянскіх і паганскіх святаў. Творца не абмінуў увагай і свой радавод, а таксама літаратурную дзейнасць: «Я падпісваюся на маіх беларускіх творах “Граф Бандзінелі”: гэта прозвішча маёй бабкі, апошняй з гэтага роду, каторы выдаў такую знамянітасць, як папеж Аляксандр III» [3, с. 521]. Пры гэтым уласна мемуары спалучаны з дзённікавымі запісамі, роздумамі пісьменніка, вершаванымі радкамі. Асобныя фрагменты вылучаюцца публіцыстычнасцю, якая падкрэслівае каларытнасць замалёвак.

Пачатак XX стагоддзя на Беларусі адметны інтэнсіўным нацыянальна-культурным рухам, дзякуючы якому літаратура выйшла на новы, паскораны этап развіцця. Тым не менш у гэты час мемуары не атрымалі шырокай папулярызацыі, у адрозненне ад публіцыстыкі, эсэістыкі і паэзіі, якія дзякуючы гнуткасці формы і невялікаму аб’ёму ў значнай ступені адпавядалі патрабаванням пераломнай эпохі. Сярод іншых прычын часовага заняпаду жанру ўспамінаў — заангажаванасць патэнцыяльных аўтараў больш у грамадска-палітычным руху, чым у літаратурным працэсе; дастаткова малады ўзрост творцаў, калі спробы напісання ўспамінаў відавочна разглядаюцца як заўчасныя і таму свядома адхіляюцца пісьменнікамі. Адзін з нешматлікіх мемуарыстаў таго часу — Ядвігін Ш., чые «Успаміны» (1921) былі напісаны за год да смерці. Згадкі творцы пра мінулае абмежаваны ў часе і ахопліваюць толькі адзін эпізод — двухтыднёвае знаходжанне аўтара ў Бутырскім астрозе, куды ён трапіў у 1890 годзе пасля студэнцкіх хваляванняў. Дэталёва апісваючы ўмовы затрымання, турэмны побыт і заняткі, заснаванне першага беларускага гуртка моладзі ў Маскве, Ядвігін Ш. перамяжае аптымістычныя, дасціпныя згадкі з рытарычнымі воклічамі («Бутыркі!! Колькі ж светлых, чыстых, ідэйных душ згінула ў тваіх — Бутыркі — праклятых, грозных мурах!! Колькі? Ці ёсць змога падлічыць?» [4, с. 211]), што дазваляе чытачу ацаніць эмацыйны стан зняволенага студэнцтва. Адметна, што на працягу ўсяго твора аўтар вядзе аповед ад імя ўсіх арыштаваных, не вылучаючы сябе з грамады таварышаў і выяўляючы сваё асабістае «Я» толькі ў асобных згадках пра мінулае. Падкрэсліваючы ідэйна-духоўную еднасць студэнцтва, Ядвігін Ш. надаў твору кальцавую структуру, змясціўшы ў якасці ўступу і пасляслоўя словы студэнцкага гімна Gaudeamus.

Больш позняму перыяду належыць «Автобиография Бронислава Адамовича Тарашкевича, члена КПП (КПЗБ) с 1925 года», створаная ў снежні 1933 года па загадзе супрацоўнікаў АДПУ СССР. Нягледзячы на вышэйзгаданае жанравае вызначэнне, твор мэтазгодней трактаваць як мемуары справаздачнага характару, паколькі ў цэнтры ўвагі знаходзіцца дэталёвае апісанне аўтарам гісторыі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху ў Заходняй Беларусі ў 20-я гады XX стагоддзя. Так, у «Автобиографии…» узгадана да 250 палітычна актыўных асоб у кантэксце іх дзейнасці. Такія падрабязнасці, а таксама справаздачны і разам з тым неахайны стыль, відавочная неадпаведнасць апошніх старонак тэксту стылю беларускага лінгвіста, шматстайныя шаблоны дазваляюць меркаваць, што твор з’яўляецца разгорнутым адказам на зададзеныя пытанні і, магчыма, часткова напісаны пад дыктоўку ці іншымі асобамі. Як слушна адзначаюць А. Валахановіч і У. Міхнюк, «выказванні і ацэнкі былога лідара Грамады былі абумоўлены тымі ўдушлівымі маральна-псіхалагічнымі і ідэйна-палітычнымі абставінамі

ў першай краіне сацыялізму — СССР, дзе ён апынуўся. У тых умовах яго аўтабіяграфія гучала як споведзь у надзеі застацца жывым» [5, с. 14].

Найбольшы заняпад беларускай мемуарыстыкі прыпадае на 1940—1950-я гады. Вялікая Айчынная вайна і першае пасляваеннае дзесяцігоддзе не з'яўляліся спрыяльнымі ўмовамі для творчасці. Традыцыя напісання ўспамінаў аднавілася ў 1960-я. Паколькі палітычная «адліга» тых часоў у многім насіла ўмоўны характар, то большасці літаратурных твораў была ўласціва наяўнасць фігур замоўчвання, ідэалагічная зададзенасць і «вытрыманасць», стандартызацыя ў характарыстыках сітуацый і людзей, перанос сэнсавай нагрузкі з асабістых перажыванняў на вобразы вядомых грамадска-культурных дзеячаў. Тыповым узорам такіх мемуараў з'яўляюцца «Памятныя сустрэчы» (1960) Міколы Хведаровіча, «Часіны незабыўнага» (1964) Максіма Лужаніна і «Знаёмыя сілуэты» (1974) Яўгена Рамановіча. Вышэйпералічаныя творы напісаны эпічным, апавядальным стылем і ўтрымліваюць мноства падрабязных дэталей і шматслоўна перададзеных дыялогаў, што выклікае ў чытача меркаванні пра выдуманасць апошніх. Мастацкая апрацаванасць жыццёвых фактаў падкрэсліваецца наяўнасцю лірычных прадмоў і адступленняў (як у М. Хведаровіча: «Дарагія вобразы радзімы ніколі не цьмянеюць перад нашымі вачыма. Непрыкметна праходзіць час, змяняецца жыццё, а яны заўсёды жывуць у душы, як самы запаветны скарб. <…> Але аповесць мая будзе не пра гэта, а пра вядомага пісьменніка Цішку Гартнага <…>» [6, с. 35]), а таксама публіцыстычнасцю, выражанай праз рытарычныя пытанні, пастаноўку праблемных сітуацый і звароты да памерлых творцаў (М. Лужанін: «Бывай, дружа! <…> Бывай і даруй нам, што не ўмелі, не паспелі сказаць на цябе, як належыць, — вялікі» [7, с. 279]). Узгаданыя ўспаміны адлюстроўваюць жаданне іх стваральнікаў быць далучанымі да жыцця такіх постацей нацыянальнай культуры, як Я. Колас, Я. Купала, М. Чарот, К. Чорны, У. Галубок, У. Караткевіч, Р. Шырма і іншыя, сведчаннем чаму выступаюць згадкі пра акалічнасці знаёмства са славутымі суайчыннікамі і творчыя ўзаемадачыненні, падкрэсліванне таварыскіх стасункаў. Адметна, што ўспаміны Хведаровіча і Лужаніна прыпадабняюцца да некралогаў дзякуючы ідэалізацыі пратаганістаў, акцэнту на іх выбітных дасягненнях і найлепшых чалавечых якасцях, а таксама падкрэсліванню факта смерці рэальных прататыпаў гэтых герояў на момант напісання мемуараў. Успаміны Рамановіча, наадварот, у большасці сваіх фрагментаў маюць аптымістычную развязку: «Нягледзячы на цяжкую хваробу, Андрэй [Александровіч. — **Г. Н.**] быў поўны бадзёрасці і натхнення. У акружэнні сваёй сям'і, дзяцей, унукаў ён жыў і ствараў новыя патрыятычныя песні» [8, с. 73].

У параўнанні з узгаданымі творамі, успаміны «Пяць месяцаў у Мінску» (1967) Зоські Верас маюць не ўскладнены залішнімі дэталёвымі апісаннямі, але гэтаксама і пазбаўлены эмацыйнасці стыль, дзякуючы чаму чытач можа лёгка ўявіць вобраз Багдановіча і акалічнасці апошняга года жыцця паэта. Асабістыя перажыванні Зоські Верас выяўляюцца толькі ў лаканічным падсумаванні: «Трэба было запоўніць тут на месцы больш выгоды, больш сардэчнай апекі. Смерць, на жаль, яго б не мінула, але няхай бы паміраў паміж нас, паміж сваіх, адданых яму шчыра прыяцеляў, у роднай старонцы» [9].

Найбольш аўтабіяграфічнымі сярод мемуараў пасляваеннага часу з'яўляюцца «Некалькі хвілін чужога жыцця» (1979) Яна Скрыгана. Твор уяўляе сабой датаваныя фрагменты, прысвечаныя не толькі вядомым літаратарам (М. Зарэцкаму, Ц. Гартнаму, П. Шукайлу, К. Крапіве), але і падзеям літаратурнага працэсу (з'езду «Маладняка», утварэнню і дзейнасці «Літаратурна-мастацкай камуны»), і ў не меншай ступені — уласна аўтару. Пісьменнік прызнае веліч і маштаб таленту сваіх папярэднікаў, адзначае іх уплыў на станаўленне ўласнай творчасці, аднак не сцвярджае непарушнасць іх аўтарытэту: «<…> і мне здалося, што я зрабіў вялікае адкрыццё. Што чалавек — заўсёды бог. Але тады, калі ён падобен толькі на самога сябе». Таму ў тэкст аповеду ўключаны часткі пра асабістыя падзеі жыцця аўтара, пачатак яго творчага шляху, стасункі з літаратарамі розных пакаленняў, апісаныя шчыра і займальна. Дасціпнасць пісьменніка праявілася і ў выбары найбольш нязвыклай для тагачаснага рэцыпіента формы занатавання падзей: зварот да чытача, ліст памер-

ламу сябру і іншыя. Разняволенасць творчай манеры Скрыгана ў значнай ступені кампенсавала ўсё яшчэ адчувальны ўплыў цэнзуры, які выразна прасочваецца ў мемуарах іншых творцаў: «Сцежкамі жыцця» (1974) Паўліны Мядзёлкі, «Незабыўным» (1962) Заіра Азгура, «Далёкім, але не забытым» (1968) Паўла Пруднікава, «Заўсёды з радзімай» (1980) Кастуся Кірыенкі, «Успамінах» (1993) Пімена Панчанкі.

У 1980—1990 гады пераход ад калектыўнай свядомасці да індывідуальнага светабачання абумовіў сярод мемуаратворцаў актуалізацыю ўстаноўкі на шчырасць пры апісанні аўтабіяграфічных з'яў і падзей, псіхалагізм, спавядальнасць. Асоба аўтара ў такіх творах выяўляе сябе ўсё часцей не праз апісанне ўласных стасункаў з выбітнымі дзеячамі культуры, а непасрэдна дзякуючы самарэфлексіям і паглыбленням у гісторыю ўласнага роду. Так, калі ва ўспамінах «Аратай, які пасвіць аблокі» (1995) Рыгора Барадуліна сюжэтным цэнтрам усё яшчэ з'яўляюцца вобразы славутых суайчыннікаў паэта, то ў «Маім радаводзе да пятага калена» (1993) Уладзіміра Арлова гістарычныя падзеі, творцы, грамадска-культурнае жыццё акрэслены праз прызму вузкаасабістых ведаў пісьменніка пра паходжанне яго сям'і. Характэрна, што мемуары Арлова створаны ў эсэістычнай манеры, якая надае стылю пэўную разняволенасць.

Пачынаючы з 2000 года колькасць мемуараў значна павялічваецца. Разам з тым пашыраецца і кола закранутых тэм, узмацняецца шчырасць і даверальнасць пры выяўленні аўтарскага пачатку. Грунтоўныя пераасэнсаванні пісьменнікамі свайго жыцця і ранейшых меркаванняў знайшлі адлюстраванне ў творах «Не жаль пражытага» (2002) Сакрата Яновіча, «Крыніцы і каламуць» (2008) Алеся Петрашкевіча. Згадкамі пра малую радзіму аўтара прасякнуты «Душа прасілася ў Мікольцы» К. Камейшы, «Горад майго дзяцінства» У. Лякіна, «Мінская зямля» А. Клышкі. На параўнальна вузкім коле праблем засяроджаны мемуары «Мой шыбалет» П. Садоўскага, «Мой лістапад» А. Усені, «Армейскі блакнот» В. Гапеева, «Вячэра з відам на Дынама» У. Сцебуракі, «Не магу жыць без крыл», або Дваццаць абзацаў з майго жыцця» Э. Акуліна і іншыя. Гэтаксама існуе тэндэнцыя да звароту творцаў пры напісанні мемуараў да наджанравага ўплыву *creative non-fiction*. Прыкладам з'яўляюцца ўспаміны «Сіняя кніга беларускага алкаголіка» (2012) Антона Кулона (А. Астапенкі), «Альбом сямейны» (2007) Вінцэся Мудрова і «Requiem па непатрэбных рэчах» (2011) Віктара Шалкевіча.

Як бачым, на працягу чатырох стагоддзяў свайго існавання ўспаміны зазналі шэраг спадаў і ўздымаў, выкліканых культурнагістарычнымі ўмовамі. На сучасным этапе ў беларускай літаратуры выкрышталізаваліся чатыры асноўныя разнавіднасці мемуаратворчасці: аўтапсіхалагічныя творы, творыпрысвячэнні малой радзіме, бытавыя і мемуары *creative non-fiction*.

КРЫНІЦЫ

1. Улашчык, М. Мемуары і дзённікі як крыніцы гісторыі Беларусі: З рукапіснай спадчыны / М. Улашчык. — Мінск: Пейто, 2000. — 86 с.
2. Еўлашоўскі, Ф. Успаміны / Ф. Еўлашоўскі // Гісторыя беларускай мовы: Хрэстаматыя /І. І. Бубновіч, Н. К. Памецька. — Гродна: ГрДУ, 2009. — С. 74—76.
3. Абуховіч, А. Мемуары / А. Абуховіч // Заняпад і адраджэнне: беларуская літаратура XIX стагоддзя; уклад. У. Казбярук. — Мінск: Маст. літ., 2001. — С. 513—531.
4. Ядвігін Ш. Успаміны / Ядвігін Ш. // Выбраныя творы. — Мінск: Маст. літ., 2006. — 293 с.
5. Валахановіч, А. Прадмова / А. Валахановіч, У. Міхнюк // Споведзь у надзеі застацца жывым: аўтабіяграфія Б. Тарашкевіча. / рэд. А. С. Ліс. — Мінск: БелНДІДАС, 1999. — С. 4—16.
6. Хведаровіч, М. Памятныя сустрэчы / М. Хведаровіч. — Мінск: Дзяржвыд. БССР, Рэд. маст. літ., 1960. — 194 с.
7. Лужанін, М. Вачыма часу: успаміны, накіды партрэтаў, артыкулы / М. Лужанін. — Мінск: Беларусь, 1964. — 445 с.
8. Рамановіч, Я. Знаёмыя сілуэты / Я. Рамановіч. — Мінск, 1974. — 158 с.
9. Верас, З. Пяць месяцаў у Мінску [Электронны рэсурс] / З. Верас. — Рэжым доступу: http://maksimbogdanovich.ru/articles/6.htm. — Дата доступу: 25.03.2014.